

प्रास्ताविक

DR. RAJASHEKAR KHARDEKAR LIBRARY
MUMBAI

स्त्री म्हणजे विधात्याने आपल्या पहिल्याच साखरझोपेत टाकलेला हळूवार गुलाबी निःश्वास होय. 'स्त्री' म्हणजे त्यागाची मूर्ती, मूर्तिमंत कारुण्य, प्रेरणा स्रोत, जीवन सफल करणारी एक महान शक्ती. स्त्रीमुळं घर हे मंदिरासारखं पवित्र वाटतं म्हणूनच 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते: रमन्ते तत्र देवतः' असे म्हटले आहे. अशा स्त्रीचे यथायोग्य चित्रण करण्यासाठी अनेकांनी आपली लेखणी झिजवली. साहित्याचा सर्वच वाङ्मय प्रकारातून तिच्या विविध गुणांचे दर्शन घडविले. स्त्री-जीवनातील सुखदुःखाचे दर्शन ही घडविले, हे जरी सत्य असले तरी स्त्रीला समाजामध्ये दुय्यम स्थानच आहे.

मानवजातीच्या इतिहासाइतका स्त्रीजातीवरील अन्याय सनातन आहे. बदलत्या परिस्थितीनुसार स्त्रीला ही आपल्या वरील अन्यायाची, दुय्यमत्त्वाची जाणीव होवू लागली. गेल्या तीन दशकात स्त्रिया आपला आवाज उंचावू लागल्या. संघटितपणे स्त्रीवादी चळवळीच्या माध्यमातून विश्वव्यापी जोर निर्माण करण्याचा प्रयत्न करू लागल्या. स्त्रीवादी चळवळी स्त्रियांना न्याय व समान हक्क मिळवून देण्यासाठी निर्माण झाल्या.

स्त्रियांच्या चळवळी निमित्तानं वाचन करताना स्त्रीवादी चळवळींनी मला आकर्षित केलं. मी ही एक स्त्री असल्यामुळं आणि विद्यापीठीय अभ्यास करीत असतांना, भोक्तालच्या समाजामध्ये आजही घडत असलेल्या घटना पाहत असताना, वाचत असताना स्त्रींवर केवळ 'स्त्री' म्हणून होणारा अन्याय मला जाणवला. या अन्यायाला वाचा फोडणं त्यातून मुक्तता मिळविण्यासाठी उत्तरं, पर्याय शोधणं या अनुषंगाने माझा वाचताना व्यासंग वाढतच गेला. इतर साहित्यप्रकाराप्रमाणे स्त्री साहित्य मग ते कथा, कादंबरी, कविता, नाटके, नायिकाप्रधान चित्रपट, आत्मचरित्रे यामधून स्त्रीमनाची स्पंदने टिपली गेली. त्यात त्यागी व कष्टमय जीवनाचे चित्रण वाचण्यास मिळाले. प्राचीन आणि अर्वाचीन साहित्यातही स्त्रीला महत्त्वाचे स्थान दिले गेले. विभावरी शिरुकरांनी मांडलेल्या 'कळ्यांचे निःश्वास' यसारख्या कथासंग्रहातून 'स्त्री' ने स्त्रींचे दुःख व्यक्त केले.

स्त्री साहित्य आणि स्त्रीवाद हे वेगळे आहेत. स्त्रीवादी साहित्य हा एक नवीन प्रवाह आहे. ही पाश्चात्य विचारधारा आहे. स्त्रीवाद म्हणजे पुरुषांपासून फारकत घेऊन स्वतःचा सवता सुभा निर्माण करणे नव्हे. पण संस्कृतीच्या हजारो वर्षांच्या इतिहासाने बाईचे मानवपण नाकारून तिला जी वागणूक पशुतुल्य अवस्था प्राप्त करून दिली. त्यातून बाहेर पडून आपले हक्क प्रस्थापित करून घेण्यासाठी निर्माण केलेले हे व्यासपीठ आहे. ज्यावेळी स्त्री ही खुलेपणाने श्वास घेऊन पुरुषाइतकेच स्वतंत्र जीवन जगू शकेल त्यावेळी स्त्रीवादाची गरज भासणार नाही. परंपरेची पुढे स्त्री-पुरुषांवर इतकी घडू बसली आहेत की, हा लढा जिंकण्यासाठी हजारो वर्षे जावी लागतील. या विश्वाच्या भविष्यात संपूर्ण स्त्रीजातीला मानव म्हणून जगण्याचे भाग्य देणारा दिवस कधीकाळी उगवेल का ? उगवला तर तो सुवर्णदिन असेल आणि कदाचित त्यावेळी स्त्री-पुरुष दोघानांही मानवतावादासाठी लढावे लागेल.

पुरुषांप्रमाणे 'स्त्री' ही मानव आहे. 'जर स्त्रिया 'Main stream' मध्ये आल्या तर जगाचा इतिहास बदलला असता' असे व्हार्जेनिया वुल्फ म्हणते. केवळ स्त्री आहे म्हणून स्त्रियांनी लिहिलेले, केवळ स्त्रीकेंद्री साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य नव्हे. स्त्रीचा म्हणून खास अनुभव असलेले ते स्त्रीवादी, ते जाणीव जागृती साहित्य असू शकेल.

अशाप्रकारे साहित्य माझ्या वाचनात आले त्यात आत्मचरित्र ही मला जास्त भावली. 'सांगत्ये ऐका' - हंसा वाडकर (१९७०), 'नाच ग घुमा' - माधवी देसाई, 'बंध-अनुबंध' - कमल पाध्ये, 'आयदान'-उर्मिला पवार, 'आहे मनोहर तरी' - सुनीता देशपांडे (१९९०), 'रास'-सुमा करंदीकर (१९९८) अशी आत्मकथने माझ्या वाचण्यात आली.

आरंभापासून आजवरचा मराठी वाङ्मयाचा इतिहास जर तपासला तर सर्व काळात चरित्र-आत्मचरित्र असे प्रकार दिसतात. इंग्रजी वाङ्मयाशी परिचय झाल्यावर हे प्रकार वाढीस लागले. त्याची भरघोस परंपरा आपल्याकडे दिसत नसली तरी त्याची पाळेमुळे आपल्या कडचीच आहेत. आत्मचरित्र म्हणजे स्वतःच स्वतःविषयी लिहिणे व चरित्र म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीचा घेतलेला शोध हा मूलभूत फरक आहे.

१८७१ मध्ये लिहिलेले दादोबा पांडुरंग यांचे आत्मचरित्र हे मराठीतील पहिले आत्मचरित्र समजले जाते. मराठीत जी काही चांगली आत्मचरित्रे लिहिली गेली आहेत, ती सगळी स्त्रियांनी लिहिलेली आहेत. तशी एका अर्थाने ती पती चरित्रेच आहेत. आत्मचरित्राला आजचा घाट मिळण्यापूर्वी, लाभण्यापूर्वी आठवणी, आख्यायिका आत्मनिवेदन, रोजनिशी इ. आत्मचरित्रात लेखन केले जात असे ते कलात्मक हेतूने लिहिले जात नसे. आपण आपले जीवन कसे घालवितो ? हे सलगपणे सांगावे. ते इतरांना दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक व्हावे असे वाटते.

पेशवेकाळातील 'आनंदीबाईची दिनचर्या' हे आत्मकथनपर लेखन वगळले तर अक्कल इंग्रजी कालखंडात एकाही स्त्रीने आत्मचरित्र लिहिले नाही. पहिले आत्मचरित्रपर लेखन म्हणजे 'रमाबाई रानडे' यांनी लिहिलेल्या 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' नंतरचे लक्ष्मीबाई टिळकांचे 'स्मृतिचित्रे' म्हणजे कलात्मक दुर्मिळ आत्मचरित्र मराठी साहित्यातील ते अहेवलेणे आहे.

१९५० ते १९८० पर्यंत स्त्रीवादी साहित्यातून स्वतःविषयची आत्मभान स्त्रीमध्ये निर्माण झालेले मला जाणवले. विद्यमान समाजात स्त्रीला मिळणारे कौटुंबिक, सामाजिक आणि कायदेशीर संरक्षण हे केवळ अपुरे आहे. अत्यंत तकलुदी, फसवे आहे. अन्याय, अत्याचार, पुरुषी अहंकार व उद्धामपणा, निदर्श आंधळ्या सामाजिक प्रथा यांना बळी पडणारी स्त्री आधुनिक जगातही असाहाय्यपणे आपला भोग निमूटपणे भोगते आहे. समाजत स्त्रीचे स्थान नवऱ्यावर अवलंबून असते. समाजातील दुय्यम स्थान व परावलंबन ही तिच्या दयनीय अवस्थेची कारणे दिसून आली. हे स्त्रीचे दुःख चरित्र-आत्मचरित्रातून तर चांगलेच व्यक्त होते.

ज्या स्त्रियांनी स्वतःची आत्मकथने लिहिली आहेत, त्यातून स्त्रीमुक्ती किंवा स्त्रीवाद किती समर्थपणे प्रकट झाला आहे हे अभ्यासावे, स्त्रीवादी साहित्यातील प्रवाहाचा जोरदारपणा पहावा असे वाटले तसेच गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडुलकर वगैरे लेखिकांच्या

लेखनातून मराठी मातीला न पेलणारा विदेशी विचार या वाचनातूनच मला जाणवला. काही आत्मचरित्रे अभ्यासताना स्त्रीवादी लक्षणे त्याचबरोबर परंपरावादी व भारतीय संस्कृतीत जगणारी, स्वतःला दुय्यम समजले जाते याचा कुठेही खंत न बाळगणारी उलट पतीच्या यशात, सन्मानात आनंदात एकरूप होणारी लेखिकाही जाणवली, नियतीने रचलेल्या 'रास' (१९९८) मध्ये स्वतःला लपविणारी 'राधा' ही एक स्वावलंबी, सुसंस्कृत, सुशिक्षित स्त्री मला भावली आहे. तिने लिहिलेले आत्मचरित्र स्त्रीवाद, स्त्रीमुक्ती, चरित्र, आत्मचरित्र की सहचरित्र या दृष्टीकोनातून अभ्यासावे असे वाटले.

त्याचप्रमाणे १९९० साली 'आहे मनोहरी तरी' - सुनीता देशपांडे या अल्पवधीत लोकप्रिय ठरलेल्या व वर्षभराच्या आतच ज्याच्या तीन आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या व ज्या पुस्तकांची दखल अनेक जाणत्या वाचकांनीही घेतली आणि अभिप्रायात अनुकूल-प्रतिकूल या दोन्ही स्वरूपात व्यक्त झाली असे आत्मचरित्र कसे असेल 'स्वतःलाच स्वतःसमोर आठवणीतून मांडण्याचा नवा खेळ' कसा असेल? सुनीताबाईंच्या मनाला पिळवटून टाकणारी वेदना जरी खरी असली तरी त्यांची मुळे नेमकी कुठे आहेत? तसेच 'प्रत्येक स्वतंत्र व्यक्ती हे सुंदर कोडे आहे? ते कसे? हे जाणून घ्यावे त्यातील स्त्रीवादी साहित्य अभ्यासावे. या दृष्टीकोनातून 'आहे मनोहर तरी' हे आत्मचरित्र पर लेखन अभ्यासावे असे मला वाटले. या भूमिकेतूनच सुमा करंदीकर यांचे 'रास' व सुनीताबाई देशपांडे यांचे अलीकडे प्रसिद्ध झालेले 'आहे मनोहर तरी' ही आत्मचरित्रे एम्.फिल्. च्या पदवी परीक्षेच्या अनुषंगाने अभ्यासावी असे अभ्यासकर्तीस वाटले.